

## Patologističko-pozitivistička psihologija religije

### PATOLOGISTIČKO-POZITIVISTIČKE TENDENCE

Kad ovdje govorimo o patologističko-pozitivističkoj psihologiji religije, onda mislimo na naročiti *pravac* psihološkog istraživanja religije, koji se nikako ne smije zamijeniti s psihopatologijom religije. Psihopatologija ili — kako neki radije i ispravnije kažu — patopsihologija religije bavi se bolesnim religioznim životom. Njena je zadaća da opiše religiozne doživljaje ukoliko se odvijaju u nastranim duševnim procesima. Utoliko se razlikuje od normalne psihologije religije, koja istražuje zdravi religiozni život i njegove manifestacije. Patopsihologija religije je bez sumnje od velike važnosti i koristi, jer nam može pomoći da bolje upoznamo psihičku strukturu nekih manje pristupačnih doživljaja.

Patologističko-pozitivistički pravac psihologije religije označuje ovdje jedan *naročiti metodički stav*, po kojem bi uopće trebalo približiti se religioznim pojavama i ispitati ih na osnovi različitih nenormalnih i nadnormalnih manifestacija religioznog života. Pozitivistički je taj pravac utoliko, što zadnje tumačenje traži u nesvjesnom nagonskom životu ili barem što mnogo simpatizira s takvim tumačenjem.

Psiholozi, koje ćemo spomenuti kao zastupnike tog pravca, nisu u jednakoj mjeri bili svijesni svog metodičkog principa. U njihovim spisima nailazimo također na izreke i formule, koje u izvjesnom smislu dolaze čak u sukob sa spomenutim patologističko-pozitivističkim metodičkim principom. Međutim, uzevši u obzir osnovni njihov stav prema religijskom problemu, smatrao sam da je dopušteno pod gornjim naslovom prikazati njihov rad na području psihologije religije, dakako sa spomenutom rezervom.

Kao što američka psihologija religije ima svoj posebni naučni značaj, tako ima i patologističko-pozitivistički pravac svoju geografsku domovinu: Francusku i francusku Švicarsku. Ta se činjenica ne može pripisati pukom slučaju. Francuska je psihologija od uvijek mnogo insistirala na *patološkim* pojavama i na *nesvjesnom* pokretaču duševnog života. Naročito su se isticali Théodule Ribot, Pierre Janet, Alfred Binet i drugi u mnogobrojnim svojim spisima. Iz ove je naučne situacije razumljivo, da su baš psiholozi francuske narodnosti postali tipičnim pretstavnicima patologističko-pozitivističke psihologije religije.

THÉODULE RIBOT

U Francuskoj je Théodule *Ribot* zapravo osnovao psihologiju kao samostalnu znanost. U svom djelu o suvremenoj engleskoj psihologiji ističe da se psihologija mora baviti iskustvenim odnosno eksperimentalnim proučavanjem činjenica, a ne nadiskustvenim pitanjima njihova podrijetla, njihove naravi i svrhe.<sup>1</sup> Ribot ukazuje uglavnom na dvije metode: na subjektivnu i na objektivnu metodu. Prva se sastoji u promatranju vlastitih nutarnjih doživljaja (introspektivna metoda). Druga je jedna vrsta poredbenog promatranja djece, naroda i životinja.

Kod Ribota donekle iznenađuje odlučnost i smjelost kojima se zauzima za značenje religioznog čuvstva.<sup>2</sup> Njemu se ne sviđa što su psiholozi prije njega samo površno raspravljali o tom pitanju. I da je religiozno čuvstvo samo zabluda, tako veli Ribot, ipak bi moralo biti predmet psihološkog istraživanja, jer je i zabluda pravo psihičko stanje.

Važno je znati da Ribot ističe *intelektualni* činilac u religiji, a da u religioznom čuvstvu neće nikako da vidi samo neko patološko stanje. Dosta oprezno govori o patološkim znakovima i pojavama religioznog doživljavanja, te smatra da ih treba istraživati u vezi s normalnim stanjima radi potpunosti i u smislu neke nadopune. Ipak u religioznom čuvstvu vidi samo izraz nekog ograničenog egoizma, koji stoji u vezi s nagonom samoodržanja: religiozno je čuvstvo po svom podrijetlu i u svojoj biti *egoistično*.

To je u principu neka *pozitivistička teorija*. Ona je već u predgovoru najavljena. Tamo kaže Ribot da u cijelosti prihvaća fiziološku teoriju (Bain, Spencer, Maudsley, James, Lange i dr.) koja svodi čuvstva na biološke činioce te ih smatra neposrednim i izvornim izrazom vegetativnog života. Nadalje naglašuje da čuvstva imaju svoje korijene u potrebama i nagonima, što samo po sebi nije naprosto krivo, ali je u istaknutom smislu karakteristično za Ribotov stav.

THÉODORE FLOURNOY

Među psiholozima patologističko-pozitivističkog pravca na području psihologije religije najpoznatiji je Théodore *Flournoy*. On se u svojim spisima mnogo bavio spiritizmom, somnambulizmom, automatizmom, telepatijom, pitanjima hipnotizma i sublimalnog sanjarenja, ukratko najrazličitijim nenormalnim i nadnormalnim pojavama duševnog života, o kojima rade psihopatologija i parapsihologija. Nema sumnje da te pojave stoje u izvjesnom odnosu prema nekim pojavama religioznosti, naročito prema nastranima

<sup>1</sup> Th. *Ribot*, La psychologie anglaise contemporaine. Paris 1870 (prvo izdanje).

<sup>2</sup> Th. *Ribot*, La psychologie des sentiments. Paris 1896 (prvo izdanje), str. 297—319.

pojavama. Flournoy je sve od početka svog naučnog rada imao mnogo smisla i razumijevanja za njihov međusobni odnos, možda zato što je svoje istraživanje počeo kao medicinar.

*Spiritističke seanse.* Pravu senzaciju značilo je za naučni svijet djelo, što ga je Th. Flournoy 1899 godine izdao u Ženevi o jednom vrlo zanimljivom i poučnom slučaju somnambulizma.<sup>3</sup> Djelo je već iduće godine izašlo u drugom i trećem izdanju. Ono ipak ne radi samo o somnambulizmu, kako je Flournoy isprva htio, već općenito o mediumističkim činima gospođice Jelene Smith, jedne inteligentne i nadarene osobe, koja je na sebe skrenula pažnju čitave ženevske inteligencije. S njom se Flournoy upoznao u prosincu 1894 godine kod svog prijatelja Augusta Lemaitrea, i to na jednoj spiritističkoj sjednici kod okruglog stola. Jelena je onda imala 30 godina. Karakteristične su bile njene vizije u budnom stanju. Njih su pratili tiptološki diktati (to jest diktati koji se dobivaju poznatim lupanjem stola) i slušne halucinacije. Njihov se sadržaj uglavnom odnosio na događaje iz prošlosti, dakle, na pojave takozvane hipermezije ili retrokognicije. Flournoy se oduševio za taj slučaj najviše zato, jer mu je Jelena opisala neke događaje, koji su se u njegovoj obitelji navodno zbivali prije njegovog rođenja. I drugima je saopćila događaje, za koje prisutni obično nisu ništa znali, ali za koje se kasnije ispostavilo da su nesumnjivo istiniti. Bilo je dakako i takvih saopćenja, o kojima nema i ne može biti kontrole: na pr. o tobožnjoj reinkarnaciji različitih historijskih junaka, kakvim je Jelena neke prisutne učesnike prikazala. Flournoy je kroz pet godina prisustvovao spiritističkim sjednicama, koje su se znale održavati i u njegovom stanu. Ispočetka se Jelena nalazila samo u polu-somnambulnom stanju bez amnezije (bez slabosti sjećanja ili pamćenja): imala je različite halucinacije, koje nisu isključile budnost niti znatno poremetile pamćenje. U kasnijim je godinama obično imala potpuni somnambulizam, iza kojeg je slijedila amnezija: izgubila je svoju normalnu svijest, a kad je opet došla k svijesti nije se više sjećala onoga što se dogodilo za vrijeme spiritističke sjednice. Tako je Flournoy u Jeleni Smith imao idealan slučaj mnogostranog medija i veliku raznolikost »automatizma«, to jest takvih pojava, koje se od običnih duševnih procesa razlikuju samo tim što nisu svijesni i što prema tome ne mogu biti predmet sjećanja odnosno pamćenja.

Jelena Smith ostavila nam je prave somnambulne romane. Prema nekima je već dvaput živjela na ovoj zemlji: prije 500 godina kao kćer jednog arapskog šaha i supruge jednog indijskog kneza.

<sup>3</sup> Th. Flournoy, *Des Indes à la Planète Mars. Étude sur un cas de somnambulisme avec glossolalie.* Paris - Genève 1899. Djelo je prevedeno na engleski (London 1900), talijanski (Milano 1905) i njemački jezik. Njemački prijevod: Th. Flournoy, *Die Seherin von Genf. Mit einem Geleitwort von M. Dessoir.* Autorisierte Uebersetzung. Leipzig 1914.

Životc 1938/4 14

a zatim kao čuvena, ali nesretna Marija Antoaneta. U nekim se somnambulnim stanjima opet sjeća svoje slavne prošlosti, te nastupa kao kneginja ili kraljica. O tom rade dva romana. U njima prevladava spiritistička nauka o reinkarnaciji. — U jednom trećem romanu Jelena Smith stupa u odnos s tobožnjim ljudima i stvarima na Marsu. Ona to može činiti na osnovi svojih rijetkih mediumističkih sposobnosti i u tom ona sad nalazi utjehu. To je takozvani astronomski somnambulizam, u kojem se kod Jelene Smith ističu pojave glosolalije, to jest pronalazak i primjena nepoznatog jezika. — Značajno je da su svi izvještaji o tim stvarima vezani za misterioznu prisutnost nekog »duha«, koji se zove »Leopold«, a koji se izdaje vođom i čuvarem medija (Jelene).

Flournoy je 1901 godine izdao još neke nove bilješke o istom slučaju Jelene Smith.<sup>4</sup> Vrijednost je ovih opažanja u tom što se Flournoy ograničio na jedan konkretni slučaj, s kojim je živio u neprestanom ličnom dodiru. Zato nam o predmetu svog istraživanja ne daje samo opća teoretska mišljenja, već podrobnu analizu tačno utvrđenih činjenica. I u tom je bio sretne ruke. Stručna mu je kritika priznala tačnost u promatranju i opreznost u tumačenju, naročito kad ispituje polusvjesne duševne pojave.

*Metodički princip.* Svoj stav prema pitanjima psihologije religije iznosi Flournoy u jednom uvodnom predavanju na univerzitetu u Ženevi.<sup>5</sup> Po njegovu shvaćanju psihologija religije mora biti *empirička* znanost, koja se ima baviti samim nutarnjim proživljavanjem religioznosti, a ne samo socijalnim oblicima ili proizvodima religije. Njena svrha mora biti strogo naučna: jedino smije tražiti istinu.

Flournoy isključuje iz psihologije religije pitanje o istinitosti religije. To je metafizičko pitanje. Psihologija ne radi o transcenciji, nego to pitanje prepušta metafizici. Psiholog se mora ograničiti na to da utvrdi nutarnje iskustvo čovjeka, a o eventualnoj upravljenosti tog iskustva na neku transcendentnu stvarnost može također samo činjenički suditi.

Kao metodički princip, po kojem bi se morala ravnati psihologija religije, ističe Flournoy takozvani *princip biološkog tumačenja religioznih pojava*, koji se zapravo sastoji iz četiri daljna principa: iz fiziološkog, genetičkog ili evolutivnog, komparativnog ili poredbenog i dinamičkog principa. To se ne iznosi kao potpuno nova stvar, već kao kritički rezultat dotadašnjih glavnih radova. Spominju se Th. Ribot, J. H. Leuba, E. D. Starbuck, G. A. Coe, E. Mu-

<sup>4</sup> Th. Flournoy, Nouvelles observations sur un cas de somnambulisme avec glossolalie. (Archives de Psychologie. 1, 1901, str. 101—255.) U spomenutom njemačkom prijevodu umetnuti su ovi dodaci na odgovarajućim mjestima.

<sup>5</sup> Th. Flournoy, Les principes de la psychologie religieuse. (Archives de Psychologie. 2, 1903, str. 33—57.)

risier i drugi. Sadržaj monumentalnog djela od W. Jamesa bio je onda tek donekle poznat, naima iz izvještaja štampe. Na osnovi svih tih radova zaključuje Flournoy:

»La psychologie religieuse, jugée d'après les quelques travaux dont nous lui sommes déjà redevables, s'inspire des deux principes généraux suivants:

1. *Exclusion de la transcendance*, principe négatif et de défense, pour ainsi dire, en vertu duquel — tout en enregistrant à titre de données mentales les appréciations de valeur et les sentiments de réalité transcendante dont les expériences religieuses s'accompagnent dans la conscience du sujet — la psychologie s'abstient de tout verdict sur la portée objective de ces phénomènes, et écarte de son sein les discussions relatives à l'existence possible et à la nature d'un monde invisible.

2. *Interprétation biologique* des phénomènes religieux, principe positif et heuristique, en vertu duquel la psychologie envisage ces phénomènes comme la manifestations d'un processus vital, dont elle s'efforce de déterminer la nature psychophysiologique, les lois de croissance et de développement, les variations normales et pathologiques, le dynamisme conscient ou subconscient, et, d'une façon générale, les rapports avec les autres fonctions et le rôle dans la vie totale de l'individu et, ensuite, de l'espèce.»

Preostaje još da poblize objasnimo smisao spomenutih principa.

*Fiziološki* princip imao bi da ispita fiziološke uvjete religiozne svijesti. Radi se, dakle, uglavnom o živčanim procesima pri religioznom doživljavanju, o pokušaju da se utvrde funkcije mozga pri religioznom obraćenju, da se ustanovi utjecaj rase, starosti, spola i temperamenta na religiozno doživljavanje i slično. Flournoy zapravo ne pokazuje mnogo simpatije prema ovom načinu ispitivanja religioznih pojava, i to među ostalim zato što naročito na području fiziologije mozga ima puno nejasnoće. — *Genetički* ili *evolutivni* princip pruža mnogo više, jer ispljuje razvitak religiozne svijesti obzirom na njenu ovisnost o razbčitim izvanjskim i unutarnjim činiocima. U pogledu ovog metodičkog stava nema toliko načelnih poteškoća. Poteškoće su tu zapravo samo praktične ili tehničke naravi. — *Komparativni* ili *poredbeni* princip ide za tim da se ispitivanje pojedinih pojava proširi na što više konkretnih slučajeva. Tu je važno da psiholog pazi na svoje ishodište. Ne smije polaziti od jednog apriornog pojma ili od jedne konfesije kao jedino prave religije, nego se treba jednako baviti svim mogućim religioznim pojavama. U njihovoj velikoj raznolikosti treba pronaći ono što je »bitno«. — *Dinamički* princip, konačno, vodi računa o psihofiziološkom razvitku čitave osobe. Religioznost je u čovjeku uvjetovana različnim poznatim i nepoznatim činiocima. I kao što život teče, tako nam se i religioznost čovjeka prikazuje kao neki kompleksni dinamizam.

Valja još jedanput naglasiti da Flournoy ne proglašuje taj četvorostruki princip svojom metodom, već jedino želi reći da to

\* Th. Flournoy. Les principes de la psychologie religieuse. Str. 17.

dotadašnji rad na području individualne psihologije religije proveden na tom principu.

Svoju vlastitu metodu pokazao je Flournoy na konkretnom primjeru u svojim »opažanjima«.<sup>7</sup> U njima iznosi šest izvještaja, koji su nastali ili spontano ili na njegovu molbu, ali bez upitnica. Stoga među tim izvještajima nema formalnog jedinstva, što znatno otežava njihovo proučavanje. Flournoy je svjestan da se iz njih ne mogu izvoditi opći zaključci. Osim toga s pravom ističe da je za izgradnju psihologije religije kao znanosti potrebnije i važnije da se ispituje obična ili svagdašnja, ali dakako prava religioznost, nego da se uočuju vanredni ili ekscentrični slučajevi. Treba činiti i jedno i drugo, ali prvenstveno ono prvo.

Flournoy se u svojim »opažanjima« ne upušta u potanko raščlanjavanje, već uglavnom daje samo originalne izvještaje te na njih nadovezuje svoje primjedbe. Ali baš kratkoća ovih primjedaba najbolje pokazuje, kakvom se lakoćom tumač uživio u duševno raspoloženje izvjestitelja. Kod svega se strogo drži principa opažanja. Njegova je metoda empirička, ali nije eksperimentalna. Poznata je baš pod imenom *metode opažanja*.

Veliki literarni uspjeh imao je Flournoy s malom knjižicom o religioznom geniju.<sup>8</sup> Tu se vide njegove patološkičke tendence, koje u većoj ili manjoj mjeri prevladavaju skoro u svim njegovim spisima. Naročito se mistički doživljaji dovode u vezu s nekom epilepsijom i histerijom, barem u tom smislu što na njih »potsjećaju«. Uostalom, Flournoyovo zanimanje upravljeno je uglavnom na patološke i parapsihičke pojave.<sup>9</sup>

#### PATOLOŠKA METODA

Za pravu patološku metodu u psihologiji religije zalagao se E. *Murisier*:

«Pourquoi la méthode pathologique ne rendrait-elle pas ici des services analogues à ceux qu'elle a déjà rendus à la psychologie de l'intelligence et à la psychologie de la volonté? La maladie décompose, en effet, les sentiments supérieurs aussi bien que d'autres phénomènes et elle exagère aussi quelques-uns de leurs éléments constitutifs.» Ili na drugom mjestu: «En somme, la pathologie de l'émotion religieuse, esquissée seulement comme ici, ou complétée et approfondie, conduirait, semble-t-il, à une définition de la religion voisine de celle qu'avait donnée jadis Schleiermacher. Le sentiment de dépendance offre en effet, selon le penseur allemand, un double caractère, individuel et collectif.»<sup>10</sup>

<sup>7</sup> Th. *Flournoy*, Observations de psychologie religieuse. (Archives de Psychologie. 2, 1903, str. 327—366.)

<sup>8</sup> Th. *Flournoy*, Le génie religieux. Saint-Blaise 1905. To je zapravo jedno predavanje održano u rujnu 1904.

<sup>9</sup> Podatke o tom vidi u popisu najvažnije literature.

<sup>10</sup> E. *Murisier*, Les maladies du sentiment religieux. Paris 1901, str. 4 i 173. Poredi: A. *Godfernaux*, Sur la psychologie du mysticisme. (Revue philosophique. 53, 1902, str. 158—170.)

Srećemo također pisce koji zagovaraju psihopatološko podrijetlo misticizma.<sup>11</sup> Štoviše, spisi koji rade o odnosima između religije i ludosti<sup>12</sup> ili čak o Isusovoj ludosti<sup>13</sup> postaju simptomatičkim.

Ovdje bi trebalo istaknuti ono što je jedan kritičar rekao o Starbuckovim i Jamesovim spisima, naime da moderna psihologija religije najviše dodirnih tačaka ima s patološkom psihologijom naših psihijatarata, a da je zato jednim dijelom postala patološkim promatranjem religije: najviše se bavi nastranim, abnormalnim pojavama religioznog života, kao da su ove naročito instruktivne za samu stvar.<sup>14</sup>

Ukratko još neke primjedbe o razlici između psihopatologije i patopsihologije. Često se ti izrazi uzimaju u istom smislu. Međutim ne bi bilo na odmet da se pazi na njihovu terminološku razliku. A. Messer prikazuje tu razliku ovako. Psihologija se može baviti normalnim ili abnormalnim duševnim pojavama. U prvom slučaju imamo normalnu psihologiju (običnu psihologiju), a u drugom slučaju s pravom govorimo o patopsihologiji. Patopsihologija je, dakle, dio psihologije, a radi o ispitivanju abnormalnih duševnih pojava. Istražuje abnormalne duševne procese, ali ih istražuje u prvom redu zato što su duševni procesi. Psihopatologija je, naprotiv, dio patologije. Patologija radi o bolestima i uopće o abnormalnim tjelesnim i duševnim stanjima živih bića. Psihopatologija bavi se samo duševnim bolestima i duševnim abnormalnim stanjima, a bavi se njima u prvom redu zato što su bolesti ili abnormalna stanja.<sup>15</sup>

#### ZAKLJUČAK

Da se ispravno prosuđi i uvaži rad Ribota, Flournoya i Murisiera, treba imati pred očima činjenicu da oni nikako nisu utemeljili neku patologističko-pozitivističku psihologiju religije, nego da se samo još nisu bili sasvim riješili patologističko-pozitivističkog shvaćanja religije.

Ma da je Ribot pravi pozitivist, koji smatra religiju nekim ostatkom iz doba nekritičkog mišljenja, ipak se najenergичnije залаže za njeno naučno istraživanje. Za ono vrijeme i za one prilike puno je značio Ribotov apel. Još važniji su bili Flournoyovi spisi. U njima se psihologija religije programatski shvaća kao čisto empi-

<sup>11</sup> G.—L. Duprat, *Religiosité et mysticisme d'après l'observation psycho-pathologique*. (Revue philosophique. 68, 1909, str. 276—283.)

<sup>12</sup> Santenoise (bez imena), *Religion et folie*. (Revue philosophique 50, 1900, str. 142—164.) Pisac priznaje doduše da je religija, naročito kršćanska, bila od pozitivnog i spasonosnog upliva na čudovide, ali zatim ipak nastavlja ovako: »Après tout ce que nous avons dit, nous croyons avoir suffisamment établi cette thèse que la religion et la folie ont entre elles des rapports étroits de causalité réciproque.» Str. 162.

<sup>13</sup> Binc. - Sanglé (bez imena), *La folie de Jésus*. Paris [1929]. Prvi put je to djelo izašlo 1903 godine u četiri sveska.

<sup>14</sup> Lütgert (bez imena), *Religionspsychologie*. (Theologischer Literaturbericht. 33, 1910, str. 3.)

<sup>15</sup> A. Messer, *Einführung in die Psychologie und die psychologischen Richtungen der Gegenwart*. Leipzig 1931, str. 119—121.

rička nauka, koja se razlikuje od filozofije religije kao metafizičke ili normativne nauke. Flournoyov se metodički postupak temelji na principima iskustva. Predmet njegovih radova obično su patološke ili parapsihičke pojave, ali u principu ipak i sam naglašuje da u prvom redu treba ispitivati običnu normalnu religioznost. Slično se i Murisier skoro isključivo bavi patološkim religioznim pojavama, ali zato njegovo tumačenje religioznosti ipak nije patološko.

U tom svijetlu treba da promatramo i procjenjujemo patološki-pozitivističke tendence u francuskoj psihologiji religije. Radilo se o počecima postepene emancipacije od pozitivizma prošlog stoljeća i od patologizma francuske psihologije.

#### Literatura

Th. Ribot, La psychologie des sentiments. Paris 1896. Njemački prijevod: Psychologie der Gefühle. Uebersetzt von Chr. Ufer. Altenburg 1903. — Th. Flournoy, Des Indes à la Planète Mars. Étude sur un cas de somnambulisme avec glossolalie. Paris - Genève 1899. Isti, Nouvelles observations sur un cas de somnambulisme avec glossolalie. (Archives de Psychologie. 1, 1901, str. 101—255.) Ova dva spisa na njemačkom jeziku: Die Seherin von Genf. Autorisierte Uebersetzung. Leipzig 1914. Poredi također: A. Lemaître, Un nouveau cycle somnambulique de Mlle Smith. Ses peintures religieuses. (Archives de Psychologie. 7, 1908, str. 63—83.) — Daljna grupa Flournoyovih radova: Les principes de la psychologie religieuse. (Archives de Psychologie. 2, 1903, str. 33—57.) Observations de psychologie religieuse. (Isti časopis, str. 327—366.) Le génie religieux. Saint-Blaise 1905. Ova tri spisa na talijanskom jeziku: Psicologia religiosa. Traduzione autorizzata di N. Checchia. Pavia 1910. Na njemačkom jeziku (prijevod članka »Observations . . .«, a ostalo samo prikazano u opširnom uvodu): Beiträge zur Religionspsychologie. In autorisierter Uebersetzung von M. Regel. Leipzig 1911. — Th. Flournoy, Une mystique moderne. Documents pour la psychologie religieuse. (Archives de Psychologie. 15, 1915, str. 1—224.) Poredi: H. Delacroix, Remarques sur »Une mystique moderne«. (Isti časopis, str. 338—353.) H. Höfding, Erlebnis und Deutung. Eine vergleichende Studie zur Religionspsychologie. Stuttgart 1923. — E. Claparède, Théodore Flournoy. Sa vie et son oeuvre. 1854—1920. (Archives de Psychologie. 18, 1923, str. 1—125.) O Flournoyovoj psihologiji religije: str. 73—83. — E. Murisier, Le fanatisme religieux. Étude psychologique. (Revue philosophique. 50, 1900, str. 561—593.) Isti, Les maladies du sentiment religieux. Paris 1901. L. Arréat, Le sentiment religieux en France. Paris 1903. A. Leclère, La vanité de l'expérience religieuse. (Archives de Psychologie. 9, 1910, str. 241—303.)

Dr. Vilim Keilbach  
sveučilišni docent